

EPOCA BRONZULUI - PERIOADA MIJLOCIE ȘI TÂRZIE

(SEC. XVII - XII î.e.n.)

EUGENIU SAVA

Perioadele mijlocie și târzie ale epocii bronzului sunt reprezentate în spațiul pruto-nistean prin patru culturi arheologice: "mноговалікова", Komarovo, Noua și Sabatinovka.

CULTURA "MNOGOVALIKOVAIA"

În zona nord-pontică, în mileniul II î.e.n., a existat o cultură arheologică, cunoscută în literatura de specialitate sub denumirea de "cultura ceramicii ornamentate cu mai multe brâie" (în literatura rusă este folosită denumirea de "kultura mnogovalikovoі keramiki", pe care propunem să fie păstrată în original ¹).

În ansamblu, aria acestei culturi cuprinde un teritoriu mare dintre râul Prut, la sud-vest și cursul inferior al fluviului Volga la sud-est. Totodată, aria ei cuprinde două zone naturale: stepa și, parțial, silvostepa ².

Pentru prima dată, monumentele culturii "mноговалікова" au fost descoperite și cercetate pe teritoriul Ucrainei ³. Stilul și tipul ornamental de pe vasele depistate în așezări și necropole tumulare au și servit, de fapt, ca motiv principal pentru stabilirea denumirii susmenționate ⁴.

Inițial, aceste monumente, ce conțineau ceramică originală, ornamentată cu un șir de brâie succesive, au fost interpretate în mod diferit. Spre exemplu, un timp relativ îndelungat s-a considerat că ele constituie o variantă locală a culturii "katakombnaia" ⁵ sau nu erau diferențiate cultural și cronologic de cultura Srubnaia ⁶. Numai după cercetările efectuate de A. Dobrovolski și S. Berezanska pe teritoriul Ucrainei, iar ulterior de V. Dergacev în Moldova, s-a stabilit că mormintele respective constituie un grup distinct de culturile "Katakombnaia" și Srubnaia. Mai târziu, S. Berezanska a separat și argumentat acest grup de monumente, numindu-l "kultura mnogovalikovoі keramiki" ⁷. Monumentele culturii "mноговалікова" în aria vestică (Moldova) au fost, pentru prima dată, argumentat relevate, detaliat clasificate și sistematizate în lucrările lui V. Dergacev ⁸ și I. Cerneakov ⁹.

Conform analizei tipologice și observațiilor stratigrafice, cultura "mноговалікова" a existat în toată aria în intervalul de timp cuprins între monumentele culturilor Katakombnaia și Srubnaia târzie. În zona cursului mijlociu al râului Don și, parțial, în cea a râului Severski Donețk, ele preced, un timp relativ scurt, monumentele culturii Abașevo ¹⁰.

Sursele de studiere a culturii "mноговалікова" sunt constituite de un număr mic de așezări cercetate ¹¹, care sunt, în fond, concentrate în partea de est a ariei, precum și de numeroase complexe funerare. Mai detaliat sunt studiate monumentele funerare. Ele sunt divizate în două etape cronologice principale: timpurie și târzie.

Caracteristică pentru întreaga arie a acestei culturi este prezența unei cantități neînsemnate de inventar funerar. Inventarul constă din vase sau fragmente de vase și cataramă de os sau corn. În ansamblu, periodizarea acestor monumente coincide în diferite zone ale ariei. Însă e de menționat faptul că, după ultimele cercetări, cele mai timpurii etape sunt atestate în partea nord-estică a acestei arie, iar cele târzii în partea vestică de stepă nord-pontică. Acest fenomen se poate explica prin procesul de înlocuire treptată a culturii "mноговалікова" din zona de silvostepă a Ucrainei de est, la început cu cultura Abașevo, apoi cu cultura Srubnaia timpurie (de tip clasic), a

cărei graniță de vest coincide cu fluviul Nipru. Probabil, acest fapt a și provocat migrarea purtătorilor culturii "mноговалikovaia" în direcția sud-vest și sud a zonei nord-pontice.

Pornind de la această teză, putem considera justă ipoteza lui S.N. Bratcenko care consideră că elementele principale ale culturii "mноговалikovaia" s-au format și cristalizat în zona de contact dintre silvostepă și stepă din spațiul interfluvial Nipru-Don și numai după aceea s-au răspândit și în zona de stepă a întregii regiuni nord-pontice, inclusiv și în zona vestică a ariei, respectiv spațiul pruto-nistrean.

Ceramica culturii "mноговалikovaia" din zona pruto-nistreană poate fi divizată în unsprezece tipuri principale ¹². Pe primul loc se află vasele de formă bitronconică, cu gura lărgită și buza înaltă. Din acest grup se disting vasele ornamentate cu multe brâie, aplicate pe corpul vaselor în linii orizontale, spațiul dintre ele fiind completat cu compoziții geometrice în relief sau incizate (fig.2/1,4,11).

Conform cercetărilor efectuate în spațiul pruto-nistrean, în prezent sunt cunoscute peste 400 de complexe funerare aparținând acestei culturi (fig.1). Predomină mormintele tumulare secundare (95%) și numai aproximativ 30 de morminte sunt legate nemijlocit de construirea inițială a tumulului ¹³. Predomină mormintele de formă ovală în plan, (fig.2), cu secțiune simplă (fig.2/12), cu cotlon și cu trepte (fig.2/9). Înhumările în construcții de bârne (lăzi, cavouri în formă de covată) (fig.2/14,15,18) ¹⁴, precum și în cutii de piatră (ciste) constituie un număr neînsemnat. În poziția celor înmormântați predomină gradul mijlociu de chircire (fig.2/9,15,17). De cele mai multe ori, se întâlnesc schelete cu un braț îndoit din cot în unghi ascuțit, mai rar drept, cel de-al doilea fiind întins de-a lungul corpului. Orientarea defuncțiilor nu este constantă. Totuși, se poate trage concluzia că direcția nord-estică predomină (29%).

În toată aria culturii "mноговалikovaia" obiectele de metal sunt foarte puțin numeroase: topoare de tip Kolontaevo, tesle de tip Kostroma și cuțite-pumnale cu o ușoară îngroșare la mâner. Acestei culturi ii pot fi atribuite depozitele de bronzuri de la Borodino, Kolontaevo, Skakun și Râbakovka ¹⁵.

Obiectele de piatră se întâlnesc rar. Într-un mormânt a fost descoperită o măciucă ce poate fi comparată cu măciuca de la Borodino. Un topor de piatră de tip Borodino a fost găsit în mormântul tumular de la Corpaci ¹⁶.

Obiectele de os sunt reprezentate, cu precădere, prin așa-numitele cataramă de os și corn. Ele pot fi divizate în trei tipuri principale ¹⁷. Culturii "mноговалikovaia" ii sunt atribuite psaliile discoidale de tip arhaic ¹⁸.

Monumentele funerare ale culturii "mноговалikovaia" din spațiul pruto-nistrean se divizează, conform datelor stratigrafice și tipologice, în două etape principale ¹⁹. Prima etapă, cea timpurie, se caracterizează prin prezența mormintelor tumulare principale și secundare, a vaselor bitronconice ornamentate cu compoziții geometrice executate în relief sau incizate și a vaselor cvasi-bitronconice, fără decor. Sunt frecvente cataramăle cu un singur orificiu. Scheletele se găsesc, de obicei, într-o poziție cu grad mic de chircire și sunt orientate cu craniul spre nord, nord-vest și nord-est. A doua etapă se caracterizează numai prin morminte secundare, în care inhumății se află într-o poziție cu un puternic grad de chircire, fiind orientați în direcțiile est și sud-est. Predomină vasele de tip borcan și cataramăle puternic profilate și cu un orificiu (de diametru mic) suplimentar (fig.2/16) ²⁰.

În partea de vest a ariei culturii Monteoru, se cunoaște o serie de obiecte cu aspect răsăritean (după terminologia arheologilor români) care, de obicei, sunt atribuite culturilor nord-pontice "katakombnaia" sau Srubnaia. Într-un număr mare, pe teritoriul României sunt cunoscute cataramăle de os și corn, care au fost descoperite nu numai în mormintele tumulare de la Bogonos, Valea Lupului, Giurcani, Stoicani, ci și în cimitirele și așezările monteorene (Odobești, Bogdănești, Sărata-Monteoru).

Împreună cu materialele culturii Monteoru au fost descoperite și obiecte care pot fi atribuite numai culturii "mноговалikovaia": psalii discoidale (Sărata-Monteoru, Cărlomănești) și vârfuri de săgeți de tip Babino-III (Bal-dovinești, Valea Lupului).

În unele morminte ale culturii Monteoru IC₃-IC₂ de la Ghindești au fost găsite cataramă și pumnale de bronz de tip Srubnaia timpurie. Tot aici sunt menționate morminte în gropi ovale cu cotlon, specifice tocmai culturii "mноговалikovaia".

Materialul examinat ne permite să constatăm că granița de vest a culturii "mноговалikovaia" trebuie trasată de-a lungul râului Prut. Considerăm, însă, că e posibil să includem în partea periferică de vest a arealului ei și zona din dreapta Prutului. Totodată, nu dispunem de fapte incontestabile care să dovedească, că în perioada fazelor Monteoru IC₃-IA în așezările monteorene s-au produs distrugerii legate de infiltrarea grupurilor de populație răsăriteană.

Bineînțeles, problema dacă contactele dintre aceste culturi au fost numai limitate de vecinătatea hotarelor sau dacă e necesar să considerăm că purtătorii culturii "mноговалikovaia" au pătruns efectiv în aria de vest a culturii Monteoru, fapt care a provocat unele schimbări radicale (aparitia fortificațiilor?) în aspectul material al culturii Monteoru, necesită cercetări suplimentare. În ceea ce privește procesul invers, respectiv infiltrarea elementelor de tip Monteoru în aria culturii "mноговалikovaia" și rolul culturii Monteoru în formarea "variantei sud-vestice" a culturii "mноговалikovaia" (după terminologia propusă de S.S. Berezanskaia) se pot trage unele concluzii, după cum urmează:

Complexele funerare din zona pruto-nistreană, ce conțin vase de tip Monteoru, pot fi sincronizate doar parțial cu fazele finale ale culturii Monteoru. Sincronizarea și identitatea tipologică a materialelor din aceste complexe funerare cu fazele finale Monteoru II A-II B exclud în întregime ipoteza referitoare la prezența componentei genetice a culturii Monteoru în cultura "mноговалikovaia".

Intense legături între culturile Monteoru și "mноговалikovaia" au avut loc, probabil, și în perioada etapelor timpurii, însă ele aveau un caracter unilateral, purtătorii culturii Monteoru jucând un rol pasiv în aceste procese. Acest fapt este dovedit de prezența materialelor tipice pentru cultura "mноговалikovaia" în aria culturii Monteoru. Infiltrarea unor elemente aparte ale culturii Monteoru în aria principală a culturii "mноговалikovaia" a avut loc numai în etapele finale ale acestei culturi.

Pe baza analizei efectuate, putem sincroniza cultura "mноговалikovaia" cu cultura Monteoru, în special fazele IC3-IA și, parțial, cu faza a II-a, precum și cu etapa timpurie a culturilor Komarovo și etapa finală a culturii Stijiov, ceea ce corespunde în cronologie absolută sec. XVII-XV/XIV i.e.n. Dat fiind faptul că în spațiul pruto-nistrean nu au fost depistate până în prezent monumente care pot fi atribuite orizontului Presabatinovka²¹, se poate presupune că finalul culturii "mноговалikovaia" coincide cu data timpurie a monumentelor de tip pre- (proto) Sabatinovka. Tangența morfologică între cultura materială a ambelor culturi ("mноговалikovaia" și Sabatinovka) și analogiile directe în ritul funerar indică, probabil, faptul că "mноговалikovaia" a constituit un substrat cultural genetic relativ puternic care a participat la geneza culturii Sabatinovka și Coslogeni. Însă, totodată, este necesar să menționăm faptul că impulsul inițial și stratul genetic principal în formarea culturii Sabatinovka este legat, totuși, de cultura Srubnaia.

CULTURA KOMAROVO (BELÂI POTOK-COSTIȘA)

Primele monumente ale culturii Komarovo au fost depistate și cercetate încă la sfârșitul sec. XIX, însă aceste investigații au fost incomplete și imperfecte din punct de vedere științific. Numai începând cu anii '30 ai sec. XX, datorită cercetărilor efectuate în Polonia și Ucraina de L. Kozłowski, I. Brâk, T. Sulimirski, iar mai târziu (în anii '50-'80) de I. Sveșnikov, S. Berezanskaia, A. Terenojkin, G. Smirnova, inclusiv în R. Moldova și România de V. Dergacev, M. Florescu și A. Florescu, monumentele acestei culturi au fost studiate mai detaliat și obiectiv în toată aria de răspândire²².

În literatura arheologică există diferite opinii în ceea ce privește definiția cultural-cronologică a culturii Komarovo și în ce raport se găsește această cultură cu formațiunile arheologice Belâi Potok (Ucraina), Costișa (România) și Trzcinec (Polonia). V. Râbalova a divizat cultura Komarovo în patru variante locale: Komarovo (bazinul fluviului Nistru); Belâi Potok (zona cursului mijlociu al fluviului Nistru); Volâno-Trzcinec (spațiul interfluvial Bug-Sluci); Norodici (zona de est a Volâniei și bazinul fluviului Nipru)²³. Unii arheologi sunt de părere că monumentele de tip Komarovo, Belâi Potok și Trzcinec constituie, de fapt, o regiune cultural-istorică și utilizează termenul "Trzcinec-Komarovo". De exemplu, S. Berezanskaia a împărțit această cultură în trei culturi: Komarovo, Trzcinec de Est și Trzcinec de Vest (sau Trzcinec propriu-zis), care este răspândită în Polonia²⁴. Cercetătorul ucrainian I. Sveșnikov este de părere că, de fapt, această regiune cultural-istorică se compune numai din două culturi înrudite - Komarovo și Trzcinec²⁵. După I. Sveșnikov, originea culturii Komarovo este direct legată de cultura ceramicii șnurate și, totodată, de influența de tip Monteoru și Wietenberg. Arheologii români afirmă că afinitățile între monumentele culturii Komarovo, mormintele de tip Belâi Potok și așezările de tip Costișa, demonstrează, de fapt, o unitate culturală și utilizează termenul de cultura Belâi Potok-Costișa-Komarovo²⁶.

Documentarea arheologică, atâta câtă există în momentul de față, ne permite să ne raliem opiniei lui I. Sveșnikov despre existența culturii Komarovo ca fenomen distinct și, totodată, să susținem opinia arheologilor

români despre unitatea complexului numit "Belâi Potok-Costișa-Komarovo", având în vedere faptul că monumentele de tip Belâi Potok și Costișa constituie variante (sau grupuri) locale în cadrul culturii Komarovo.

Monumentele culturii Komarovo²⁷ sunt răspândite, cu precădere, în zona bazinului nistrean (cursul superior și mijlociu) și a afluenților săi, în regiunile actuale ale Ucrainei: Ivano-Frankovsk, Volâni, Ternopol, Rovno, Lwow, Cernăuți și, parțial, în zona de nord a R. Moldova (fig.1).

Pe teritoriul Republicii Moldova monumentele culturii Komarovo au fost depistate pentru prima dată în anii '50 ai sec. XX²⁸, însă numai în anul 1981 au fost parțial cercetate două așezări, situate lângă satul Coteala, raionul Briceni²⁹. În prezent, în partea de nord a R. Moldova cunoaștem numai 8 așezări aparținând culturii Komarovo, respectiv Coteala "La Grădină", Coteala "La Hârtop", Grinăuți, Caracușeni, Tabani, Hodărăuți, Bârnovo și Tătărauca Nouă și 5 înmormântări tumulare, respectiv Corpaci, Dumeni, Medveja, Gura Băcului, Purcari (fig.1). Așezările culturii Komarovo sunt situate, de obicei, pe pantele teraselor de râuri și ocupă o suprafață relativ mică. În cele două așezări cercetate (Coteala) nu au fost depistate vestigii de locuințe. În așezarea Coteala "La Hârtop" au fost descoperite, în afară de fragmente ceramice, unelte de lut (fig.3), os și corn și 11 gropi menajere³⁰.

Ceramica depistată în așezările cercetate este caracteristică pentru faza finală a culturii Komarovo. Este preparată din argilă având drept degresant nisip și piatră (silex) pisată. Suprafața vaselor are o culoare gri-neagră și este relativ bine lustruită. Ornamentul este compus din motive geometrice simple (linii orizontale, unghiuri, triunghiuri) incizate, însoțite de brăie în relief și orificii plasate sub buza vasului (fig.3/4,10-12). Cel mai frecvent se întâlnesc vasele în formă de "lalea" (fig.3/10) și, mai rar, castroanele și vasele-borcan. Din altă categorie de obiecte este necesar să menționăm piesele de silex de tip "Krummesser"³¹, fusaiiolele de os, tiparele de turnat (fig.3/19-21) și obiectele de bronz care dovedesc existența metalurgiei bronzului.

Ritul funerar al culturii Komarovo este reprezentat pe acest teritoriu, după cum am menționat deja, numai prin 5 înmormântări tumulare. În toate cazurile e prezent ritul de înhumare în poziție chircită. Din punct de vedere stratigrafic, mormintele sunt secundare deoarece au fost construite în tumuli având mormântul principal de tip lamnaia. În toate cazurile, în morminte a fost descoperit câte un vas (fig.3).

Datorită faptului că în așezările cercetate, împreună cu ceramica tipică pentru cultura Komarovo, a fost găsită (în complexe închise) și ceramica culturii Noua, se poate conchide că I. Sveșnikov a sincronizat corect finalul culturii Komarovo cu începutul culturii Noua³². Această ipoteză este confirmată și de documentarea arheologică a materialului depistat în așezările Magala³³ și Slobodca-Șireuți³⁴, unde ceramica culturii Komarovo și Noua a fost găsită în același nivel stratigrafic.

Un argument suplimentar în susținerea ipotezei susmenționate îl putem găsi și în materialul arheologic din necropolele culturii Noua de la Bădragii Vechi și Costești, unde unele vase sunt confecționate după modelul (tehnologic și morfologic) al tradițiilor utilizate de purtătorii culturii Noua.

Materialul arheologic din așezările de la Coteala poate fi identificat cu materialul orizontului inferior al așezării Magala și poate fi atribuit fazei finale a culturii Komarovo (sec. XIV). Or, sfârșitul culturii Komarovo este pus în legătură cu apariția culturii Noua.

CULTURA NOUA

Fără exagerare, putem vorbi despre un interes deosebit manifestat în ultimii ani de specialiști în legătură cu monumentele epocii bronzului din spațiul carpato-nistrean, în primul rând față de așa-numitul complex cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Însă faptul că originea acestui complex constituie până în prezent o problemă dificilă și încă insuficient de clară ne obligă să ne limităm numai la o scurtă expunere a principalelor elemente specifice culturilor Noua și Sabatinovka din zona pruto-nistreană. Totodată, actualitatea și importanța investigațiilor regionale ne permit să formulăm concluzii de ordin general.

În zona pruto-nistreană, monumentele culturii Noua au fost descoperite, pentru prima dată, de V. Marcheveci, iar în anii '50 au fost studiate primele așezări ale acestei culturi de către A. Meliukova (Ghindești și Roșieticii Vechi)³⁵. Ulterior, în anii '60-'70 au fost organizate șantiere arheologice în așezările de la Slobodca-Șireuți³⁶, Costești³⁷ și în necropolele Șeptebani³⁸ și Bădragii Vechi³⁹.

O perioadă relativ îndelungată, mormintele acestei culturi nu au fost sistematic studiate și numai în anii '80 O. Levițki a reînceput investigațiile în așezările Petrușeni (1984) și Cobâlnea (1986)⁴⁰. În continuare, în anii

1987-1991, repertoriul monumentelor investigate a fost completat considerabil cu așezările de la Bilicenii Vechi, Bolboaca, Fetești, Petruha și cu necropolele de la Pererâta, Burlănești, Chirileni (fig.4). Cu precauție, pot fi atribuite culturii Noua și așezările Hansca și Cimișeni care se găsesc în zona de intersecție dintre stepă și silvostepă (fig.4).

În prezent, în spațiul pruto-nistrean se cunosc peste 200 de monumente (cu precădere, așezări și obiecte de bronz descoperite ocazional, mai rar depozite întregi și necropole plane sau tumulare) ale culturii Noua care sunt concentrate în zona de silvostepă a spațiului menționat. Este important să remarcăm faptul că așezările acestei culturi sunt dispersate relativ omogen pe tot spațiul ocupat, nefiind concentrate strict în apropierea nemijlocită a râurilor, fapt ce reflectă, după părerea noastră, un nivel superior evident al sistemului economic de tip complex (agricultura, păstoritul și meșteșugurile casnice având o pondere egală) existent la purtătorii culturii Noua.

De obicei, așezările culturii Noua se găsesc pe pante moderat înclinate și ocupă o suprafață de 3-4 hectare. Nu se cunosc așezări cu elemente de fortificații. Ca și pentru alte zone ale arealului, pentru așezările culturii Noua din zona pruto-nistreană sunt caracteristice așa-numitele "cenușare", care au aspectul unor movile supraînălțate. În interiorul lor s-au găsit ⁴¹ resturi de locuințe de suprafață, gropi menajere, oase de animale în cantități mari, cuptoare și vetre, ceramică și fragmente de unelte de os, piatră și foarte rar de bronz.

Ceramica culturii Noua prezintă o serie de tipuri caracteristice. Cele mai frecvente sunt vasele de tip borcan sau în formă de sac și ceștile cu torți. După criteriul tehnologic, ceramica poate fi împărțită în două grupuri principale: grosieră și fină.

Ceramica grosieră (fig.5/1-2-4-5, 7-8,11,14) este confecționată din argilă cu amestec de cioburi pisate, nisip, mai rar de gresie și piatră mărunțită. Suprafața exterioară a vaselor este, de obicei, lustruită, iar culoarea variază de la galben-pal până la cafeniu închis sau negru. Ceramica din această categorie predomină din punct de vedere cantitativ (80-90% din toată ceramica depistată în diferite așezări ale culturii Noua).

Pentru categoria ceramicii grosiere este caracteristică prezența cu precădere a vaselor de tip borcan (în formă de "sac"), cu corpul ușor bombat, marginea dreaptă sau puțin evazată având, la 2-5 cm sub buză, un cordon în relief neted sau alveolat (fig.5/1-2, 14). Deseori, astfel de vase prezintă la partea superioară un șir de găuri sau împunsături (fig.1/25). Destul de frecvent se întâlnesc în aceste categorii și următoarele tipuri de vase: ceștile cu două torți supraînălțate cu creastă sau buton la partea superioară și străchinile de formă semisferică sau tronconică (fig.5/6). Aproximativ 70% din ceramica grosieră nu este ornamentată.

Ceramica fină (fig.5/10,12,13,16) constituie aproximativ 10-15% din numărul total de vase depistate în așezările acestei culturi ⁴². Această categorie de vase este preponderent compusă din cești cu torți (una sau două) supraînălțate și prevăzute cu buton sau creastă pe partea superioară. Pereții vaselor sunt subțiri, iar suprafața (exterioară și interioară) este foarte bine lucrată prin lustruire. Culoarea este, de obicei, cafeniu-deschisă sau neagră cu pete gri.

Dintre alte obiecte de lut găsite frecvent în așezările culturii Noua, menționăm fusaiiolele, greutatea de la războiul de țesut, rondelele, statuetele din așezarea Ghindești ⁴³. Destul de numeroase sunt obiectele de os ⁴⁴ - omoplați crestați, dâlți, ace, străpungătoare, "patine". Mai rar, sunt întâlnite vârfurile de săgeți de os (Ghindești) și psaliile de tip Boriași (fig.5/22,66). Foarte rar se găsesc în așezările culturii Noua unelte de silex (fig.5/22) și forme de turnat bronzuri (Grinăuți, Șipca, Horodiște). O valvă, unicat pentru această zonă, a fost descoperită în "cenușarul" de la Cobâlnea ⁴⁵. Acest exemplar este identic cu formele de turnat pumnale de tip Krasnâi Maiak (fig.5/20). În afară de valva sus-menționată, un fragment de pumnal de acest tip este atestat în zona pruto-nistreană în depozitul Dancu ⁴⁶. De fapt, bronzurile se întâlnesc foarte rar în așezările culturii Noua. Ele sunt reprezentate prin ace cu capul inelat (Ghindești, Slobodca-Șireuți) și fragmente de seceri. Majoritatea obiectelor de bronz provin din descoperiri întâmplătoare și depozite. Cele mai importante depozite de bronzuri din zona pruto-nistreană au fost descoperite la Mândrești, Hristici, Lozovo, Vărvăreuca și Dancu ⁴⁷.

În majoritatea așezărilor culturii Noua au fost depistate și piese de piatră. Cu precădere ele sunt reprezentate de percutoare, râșnițe de diferite dimensiuni și, mai rar, de sceptre cilindrice (Ghindești, Chiperțeni) sau sferice (Slobodca-Șireuți) și piulițe (fig.5/15,19).

Ritul funerar practicat de purtătorii culturii Noua în zona pruto-nistreană a fost înhumația. În necropolele plane de la Bădragii Vechi și Șeptebani, defuncții se găseau în poziție chirchită, orientați cu capul, cu precădere, în direcțiile sud-est și nord-vest ⁴⁸.

Un element specific îl constituie obiceiul de presărare a defuncțiilor cu ocră ⁴⁹. Referitor la ritul funerar, putem menționa pentru această zonă fenomenul, deocamdată puțin cunoscut, al prezenței înhumațiilor în necropolele

tumulare. De exemplu, se cunosc înmormântări cu inventar tipic în mai mulți tumuli. Dar s-a constatat că, în aceste cazuri, înhumațiile tumulare în mantaua tumulilor sunt legate de necropolele plane, situate în imediata apropiere a tumulilor. Astfel de situații au fost semnalate la Pererâta⁵⁰, Burlănești⁵¹ și Chirileni⁵².

Or, descoperirile de acest gen dovedesc existența necropolelor plane și, probabil, tumulare la purtătorii culturii Noua din spațiul pruto-nistrean. Ca element specific mai poate fi reținut și faptul că în zona menționată nu se cunosc până în prezent materiale care pot fi atribuite orizontului numit de arheologii români Noua⁵³.

În pofida acestui fapt suntem de părere că monumentele din zona pruto-nistreană se datează în sec. XIV-XII î.e.n.⁵⁴.

CULTURA SABATINOVKA

În stepele nord-pontice, cercetările monumentelor epocii bronzului au început încă la sfârșitul sec. XIX. Au fost studiate îndeosebi necropolele tumulare, iar pe baza materialelor depistate au fost determinate culturile arheologice și a fost efectuată periodizarea epocii bronzului în ansamblu⁵⁵. La începutul sec. XX au început să fie investigate sistematic și așezările epocii bronzului târziu. Rezultate importante au fost obținute în urma săpăturilor efectuate de O. Krivțova-Grakova care, în monografia sa, a determinat (după V. Gorodțov) existența așezărilor culturii Srubnaia. După părerea autorului, cultura Srubnaia se împarte în două etape: Belozorsk (sec. XI-IX î.e.n.) și Sabatinovka (sec. IX-VI î.e.n.)⁵⁶. După săpăturile efectuate de A. Dobrovolski în așezarea Sabatinovka⁵⁷, iar mai târziu de D. Teleghin în așezarea Uskalka, s-a arătat că, din punct de vedere stratigrafic, cronologia relativă stabilită de O. Krivțova-Grakova pentru etapele Belozorsk și Sabatinovka este greșită. A. Teleghin a demonstrat că orizontul Sabatinovka este mai arhaic decât orizontul Belozorsk⁵⁸. Cronologia absolută a etapelor Sabatinovka și Belozorsk a fost argumentată și justificată documentar de A. Terenjojin⁵⁹.

În istoriografie există diferite opinii în legătură cu originea culturii Sabatinovka. O. Krivțova-Grakova consideră că aceste monumente constituie o etapă cronologică a culturii Srubnaia⁶⁰. D. Teleghin, subliniind caracterul ei mixt, a remarcat și elemente tractice în cultura Sabatinovka⁶¹. O discuție aprinsă se poartă și în prezent privitor la faptul dacă monumentele de tip Sabatinovka constituie o cultură de sine stătătoare sau o etapă cultural-cronologică a culturii Srubnaia. Opinia lansată de O. Krivțova-Grakova este susținută și astăzi de A. Leskov, V. Bocikariov, N. Cerednicenko și alții⁶².

Termenul de "cultura Sabatinovka" a fost pentru prima dată folosit în literatură de N. Pogrebova⁶³. Caracterul de sine stătător al acestor monumente este permanent accentuat de I. Cerneakov⁶⁴ și I. Șarafutdinova⁶⁵.

În această ordine de idei, noi considerăm monumentele de tip Sabatinovka și Belozorsk ca aparținând unor culturi de sine stătătoare⁶⁶. În pofida unor divergențe, majoritatea specialiștilor, aproape în unanimitate, datează monumentele de tip Sabatinovka în sec. XIV-XII î.e.n.

În prezent, arealul culturii Sabatinovka este încă dificil de stabilit cu certitudine. Însă datorită faptului că cea mai mare concentrare de monumente este atestată în Ucraina de Est (între fluviul Nistru și râul Ingul) se poate conchide că tocmai această regiune reprezintă epicentrul de constituire al acestei culturi.

Granița de nord este limitată de frontiera silvestepei (zona de răspândire a culturilor Noua, Belogradovka, Komarovo și Trzciniac) iar la sud monumentele de tip Sabatinovka ocupă și spațiul de nord al Peninsulei Crimeea. La est, monumentele acestei culturi, cu rare excepții, depășesc cursul fluviului Nipru.

Monumentele culturii Sabatinovka din spațiul pruto-nistrean constituie, de fapt, zona periferică de vest a arealului său. În spațiul menționat, ele se limitează la nord cu granița dintre stepă și silvestepă⁶⁷ (aproximativ, pe orizontala Nisporeni-Tighina), iar la sud se concentrează în zona cursului inferior al Dunării și Prutului.

În prezent, în spațiul pruto-nistrean sunt atestate peste 100 de așezări ale culturii Sabatinovka, din care numai unele au fost parțial investigate (fig.4). Așezările culturii Sabatinovka sunt plasate, de obicei, pe terasele râurilor sau pe pantele joase ale dealurilor. Ca și pentru așezările culturii Noua este caracteristică stabilirea așezărilor la o distanță relativ mare de râuri. Suprafața așezărilor nu depășește 2,5 - 3,0 ha (cu unele excepții: 3,0 - 4,0 ha: Mereni, Anenii Noi, Bălăbănești, Criuleni, Nisporeni). Cenușarele constituie un element caracteristic pentru majoritatea așezărilor.

Locuințele culturii Sabatinovka din zona respectivă au fost depistate atât în interiorul cenușarelor, cât și în afara lor. Ele pot fi divizate în trei tipuri principale: bordeie, semibordeie și locuințe de suprafață (platforme de lut

crud sau ars și cu elemente de temelie de piatră). Locuințele de tipul bordeielor și semibordeielor au fost depistate în așezările Hansca⁶⁸, Tomai⁶⁹ și Mereni⁷⁰. Vestigiile ale locuințelor de suprafață de formă patrulateră, având la bază construcții de pietre (temelie?) au fost depistate în așezările Bolgrad, Tabaki⁷¹ și, probabil, Samurza⁷². Construcții din nuiete cu umplutură de argilă au fost reperate în cenușarul de la Gura Galbenă și în așezarea Cimișeni.

Referitor la colecțiile materialelor arheologice se poate menționa că, cu precădere, ele sunt reprezentate prin ceramică și foarte puține unelte (mult mai puține decât în așezările culturii Noua). În cantități mari se găsesc oase de animale, între care predomină oasele de bovine (60-70%), cai (20-25%) și ovine (5-10%). Un procent destul de mic revine animalelor de vânătoare: cerbul, lupul, mistrețul etc.⁷³.

Ceramica culturii Sabatinovka, conform criteriilor tehnologice, se împarte în două categorii principale: grosieră și fină.

Ceramica grosieră deține cel mai mare procentaj. Ea este reprezentată prin vase în formă de sac, ornamentate cu un brâu alveolat sub buza vasului (fig.6/12-15). Frecvent se întâlnesc castroane de diferite dimensiuni (fig.6/21-23,24). Ceramica fină se întâlnește foarte rar în așezări și, de obicei, este reprezentată prin fragmente de cești cu torți (una sau două) supraînălțate. În unele așezări au fost găsite vase-pifose (Gura Galbenă, Zerecinioe)⁷⁴.

Din alte categorii de obiecte, caracteristice culturii Sabatinovka și Noua, putem menționa omoplații crestați, ace și străpungătoare de os. În unele cenușare au fost găsite fusaiole de lut și piatră (Samurza, Zerecinioe-II).

În așezarea Cucoara a fost găsită o psalie de os (fig.6/32) și câteva obiecte de bronz⁷⁵. Bronzurile se găsesc într-un număr foarte mic, de obicei în stare fragmentară. Un ac cu capul inelat provine din așezarea Gura Galbenă⁷⁶, iar o valvă fragmentară a fost găsită în așezarea Ciobăneasca⁷⁷.

Particularitățile ce pot fi evidențiate în materialul arheologic specific monumentelor culturii Sabatinovka din spațiul pruto-nistrean sunt confirmate, în primul rând, de depozitele de bronzuri. Însă în zona menționată cunoaștem foarte puține (Novotroian, Beșilov), care să poată fi atribuite, cu certitudine, culturii Sabatinovka, deoarece majoritatea lor sunt concentrate la est de Nistru (Krasnâi Maiak, Golourovo, Loboikovo, Ingul, Juravlink etc.). Majoritatea obiectelor de bronz din spațiul pruto-nistrean sunt de origine vestică, având analogii perfecte cu cele din Transilvania și din depozitele culturii Noua⁷⁸. Totodată, este necesar să menționăm și obiectele de origine răsăriteană, respectiv pumnalele de tip Krasnâi Maiak, lăncile cu lama romboidală, celturile cu urechiușa frontală⁷⁹.

Ritul funerar practicat de purtătorii culturii Sabatinovka în zona pruto-nistreană a fost înhumarea în tumuli. Majoritatea înmormântărilor sunt secundare și foarte rar se întâlnesc morminte deasupra cărora au fost înălțați tumuli (Cârnașeni)⁸⁰. În mormântările sunt, de obicei, individuale. Defuncții se găsesc, de regulă, în poziție accentuat chircită (fig.6/4) și, mai rar, cu un grad moderat de chircire (fig.6/1). Predomină orientarea defuncțiilor în direcția estică.

Inventarul funerar este reprezentat, cu precădere, de vase (ceramică fină) în formă de ceașcă sau borcan (fig.6/2-3,5). O rară excepție prin bogăția inventarului funerar (pumnal, spadă, scut de lemn cu plăci de bronz, vas de lemn) o constituie mormântul de la Borisovka⁸¹.

Monumentele culturii Sabatinovka din regiunea vestică a arealului se încadrează în etapele numite Sabatinovka timpurie, Sabatinovka și Sabatinovka târzie (după terminologia lui A. Leskov și V. Bocikariov)⁸². În spațiul pruto-nistrean nu cunoaștem monumente care ar putea fi identificate cu etapa Presabatinovka, răspândite în zona Niprului⁸³.

Cronologia absolută a culturii Sabatinovka din spațiul pruto-nistrean se încadrează în linii generale între sec. XIV-XII î.e.n.

În loc de încheiere, dorim să ne expunem încă o dată opinia în legătură cu unele probleme ce țin de originea complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni⁸⁴.

În primul rând, necesită o explicație însuși fenomenul existenței acestui bloc (complex) cultural din punctul de vedere al aspectului paleo-economic și al situației istorice ce s-a creat în acest timp în zona carpato-danubiană. Etapa finală a epocii bronzului se caracterizează în zona menționată prin numărul extraordinar de mare al monumentelor ce se remarcă printr-o uniformitate paradoxală a culturii materiale. Procesul de extindere în masă a populației purtătoare a culturilor Noua și Sabatinovka în zona pruto-nistreană (o adevărată explozie demografică) poate fi explicat numai prin existența unei paleo-economii de tip complex, în care ramuri ca agricultura, creșterea animalelor domestice și meșteșugurile dețineau o importanță și o dezvoltare egală. Un rol deosebit îi revine, desigur,

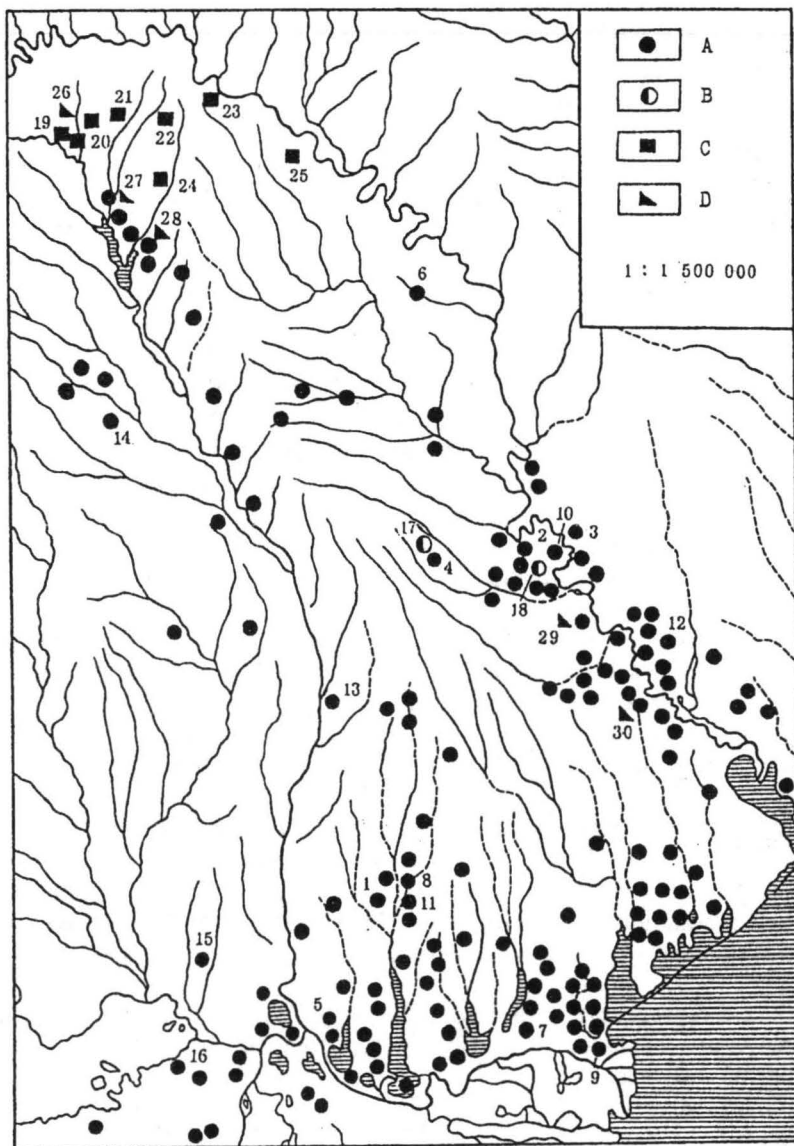

Fig. 1. Harta răspândirii monumentelor culturii "Mnogovalikovaia" și culturii Komarovo. Monumentele principale: A - înmormântările culturii "Mnogovalikovaia": 1 - Bălăbani; 2 - Bălăbănești; 3 - Băcioc; 4 - Dănceni; 5 - Frecăței; 6 - Cotiujeni; 7 - Dzinelor; 8 - Cazaclia; 9 - Nicolaevca; 10 - Speia; 11 - Taraclia; 12 - Nicolscoe; 13 - Tochile-Raducani; 14 - Valea Lupului; 15 - Stoicani; 16 - Baldovinești; B - așezările culturii "Mnogovalikovaia": 17 - Dănceni; 18 - Delacău; C - așezările culturii Komarovo: 19 - Coteala ("La Grădina"; "La Hârtop"); 20 - Caracușeni; 21 - Tabani; 22 - Hodorăuți; 23 - Bărnovo; 24 - Grinăuți; 25 - Tătărăuca Veche; D - înmormântările culturii Komarovo: 26 - Medveja; 27 - Corpaci; 28 - Dumeni; 29 - Gura Băcului; 30 - Purcari.

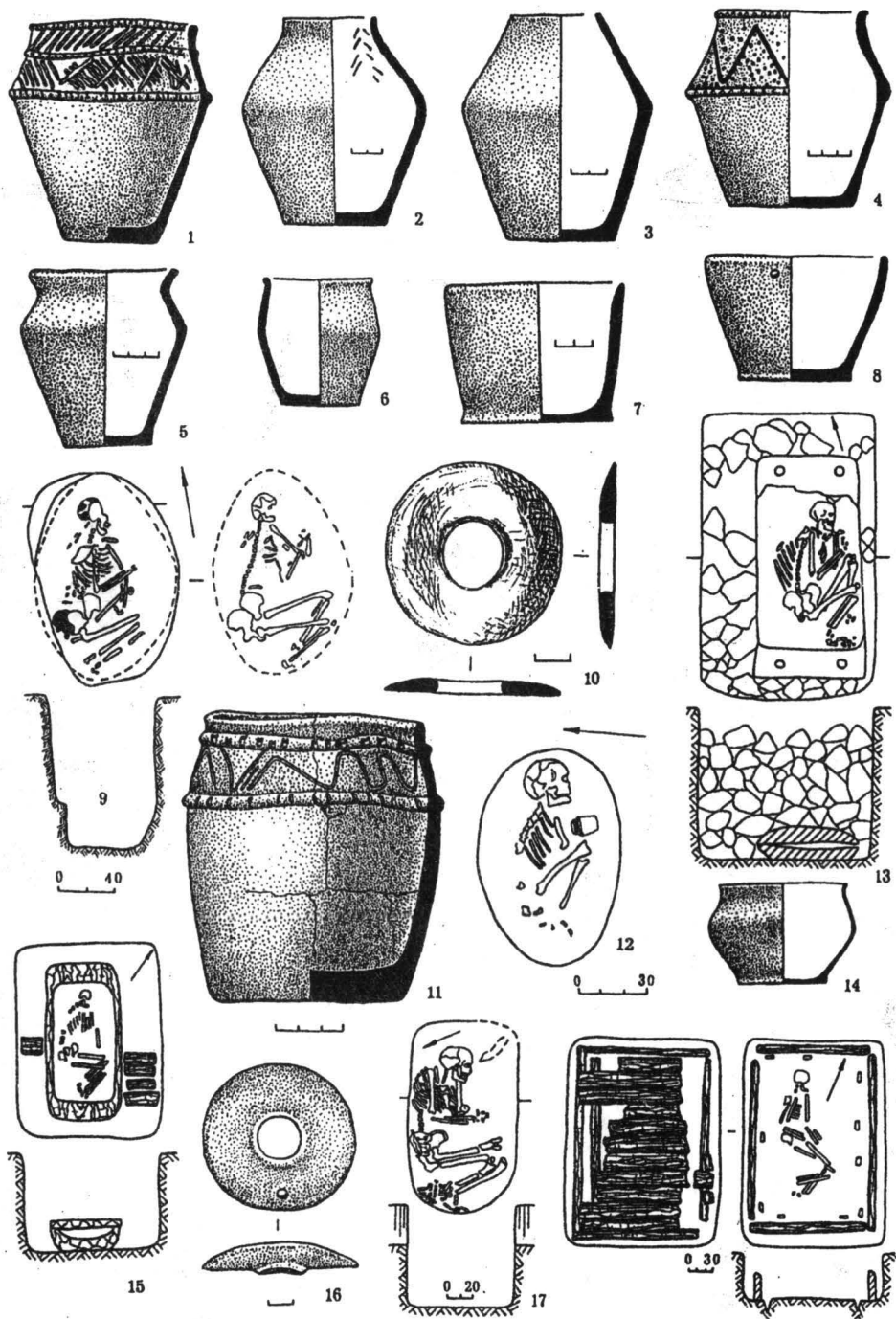

Fig. 2. Cultura "Mnogovalikovaia". principalele tipuri de vase: 1 - Băcioc 1/1; 2 - Frecăței 4/28; 3 - Cotiujeni 3/1; 4 - Dzinelor 3/8; 5 - Cazaclia 17/13; 6 - Nicolaevca 2/1; 7 - Speia 6/4; 8 - Taraclia 16/1; Complexe funerare: 9,10 - Balabani 6/1; 11,12 - Dănceni, morm. nr. 47; 13,14 - Nicolscoe 7/35; 15 - Tochile-Răducani 1/27; 16,17 - Nicolscoe 8/9; 18 - Tochile Răducani 1/3.

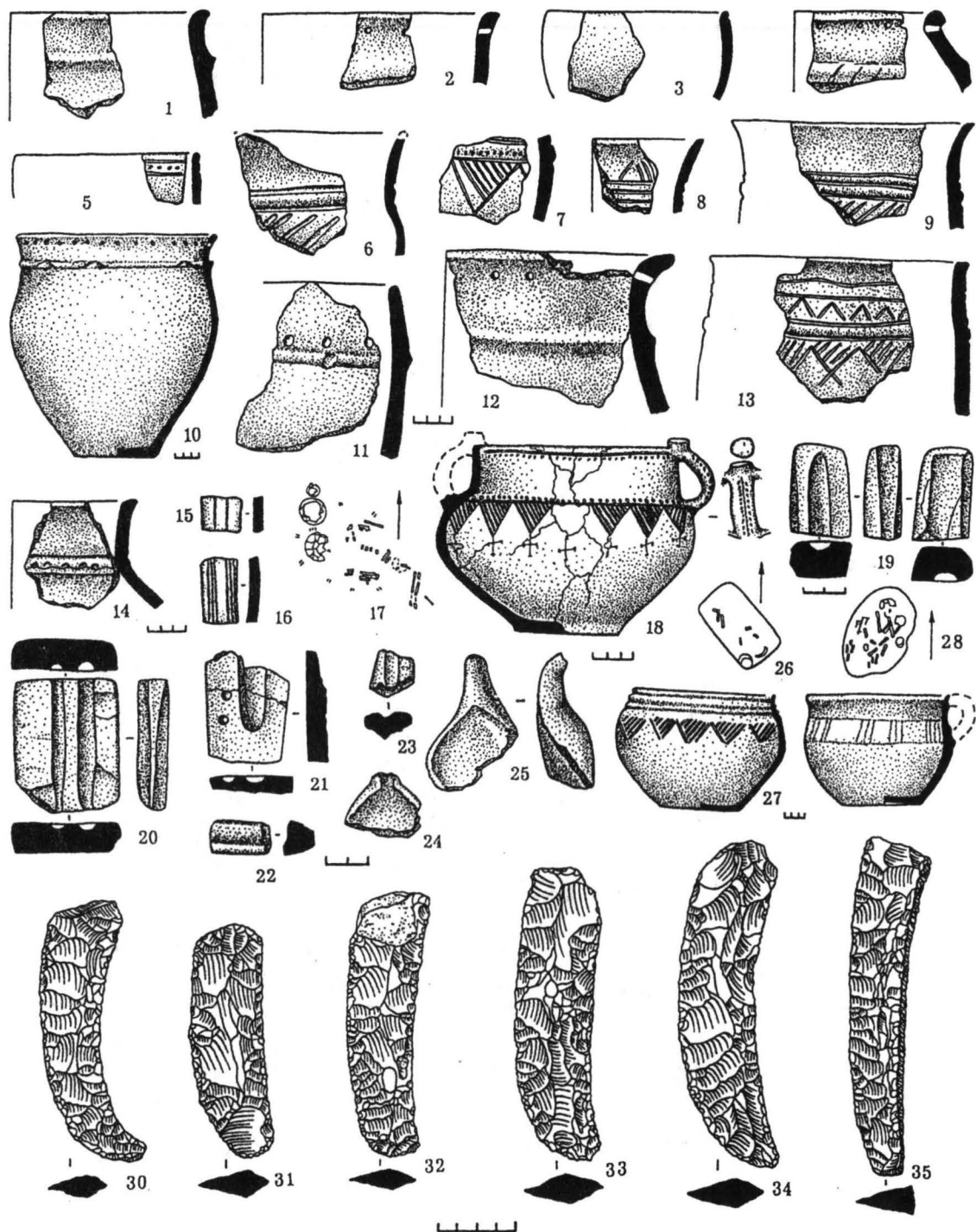

Fig. 3. Cultura Komarovo: 1-16, 19-25, 30-35 - așezarea Coteala; 17-18 - Dumeni 1/1; 26,27 - Medveja 1/3; 28-29 Corpaci 2/5; 1-16, 18,22,24,15,17,19 - ceramică; 19-21, 23 - șist; 30-35 - silex.

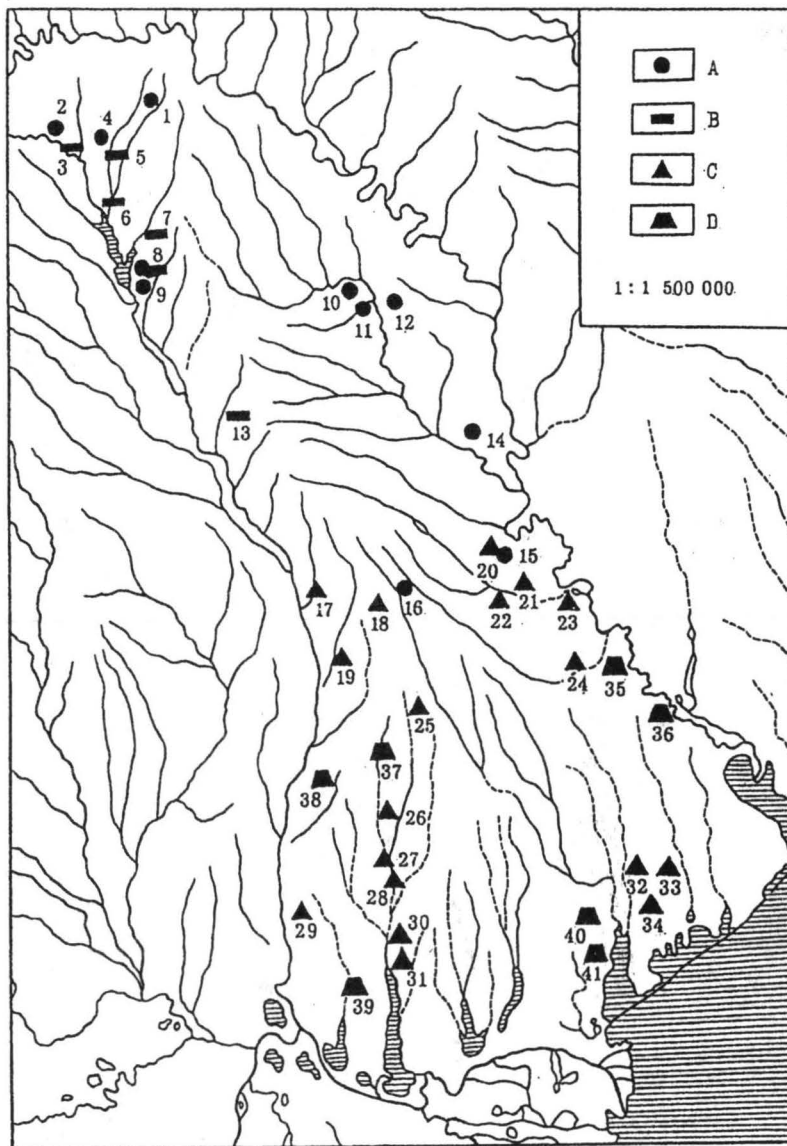

Fig. 4. Principalele monumente ale culturilor Noua și Sabatinovka: A - așezările culturii Noua; B - necropolele culturii Sabatinovka; C - așezările culturii Sabatinovka; D - necropolele tumulare ale culturii Sabatinovka. 1 - Bulboaca; 2 - Slobodca-Șireuți; 3 - Pererâta; 4 - Fetești; 5 - Burlănești; 6 - Bădragii Vechi; 7 - Șeptebani; 8 - Costești; 9 - Petrușeni; 10 - Ghindești; 11 - Roșieticii Vechi; 12 - Cobâlnea; 13 - Chirileni; 14 - Petruha; 15 - Cimișeni; 16 - Hansca; 17 - Nisiporeni; 18 - Ulmu-III; 19 - Dancu; 20 - Cimișeni; 21 - Bălăbănești; 22 - Mereni; 23 - Calfa; 24 - Căușeni; 25 - Gura Galbenă; 26 - Tomai; 27 - Cialăc; 28 - Samurza; 29 - Cocoara; 30 - Tabachi; 31 - Bolgrad; 32 - Novoselița; 33 - Zarecinoc; 34 - Trihatki; 35 - Cărnățeni; 36 - Purcari; 37 - Ecaterinovka; 38 - Tomai; 39 - Etulia; 40 - Borisovka; 41 - Nerușai.

Fig. 5. Cultura Noua. Așezarea Cobâlnea (1-2,4-5,7,8,10-14,16,17,20,22,23). Ceramică grosieră: 1-2,4-5,7,8,11,14; ceramică fină: 10,12,13,16; psalii - 17,22; valvă - 20; vârf de săgeată - 23. Așezarea Petrușeni (3,6,9,18,21,24,31). Ceramică grosieră: 3,6,9; topor - ciocan - 18; placă - pandantiv (?) - 21; vârf de săgeată - 24, 26; străpungătoare - 25,27; obiecte de bronz - 28-31; sceptru (Chiperțeni) - 19; piuliță (Basarabasca) - 15; os - 17,21-22,24-27; piatră - 15,18,19,20; silex - 23; bronz - 28-31; ceramică - 1-14,16.

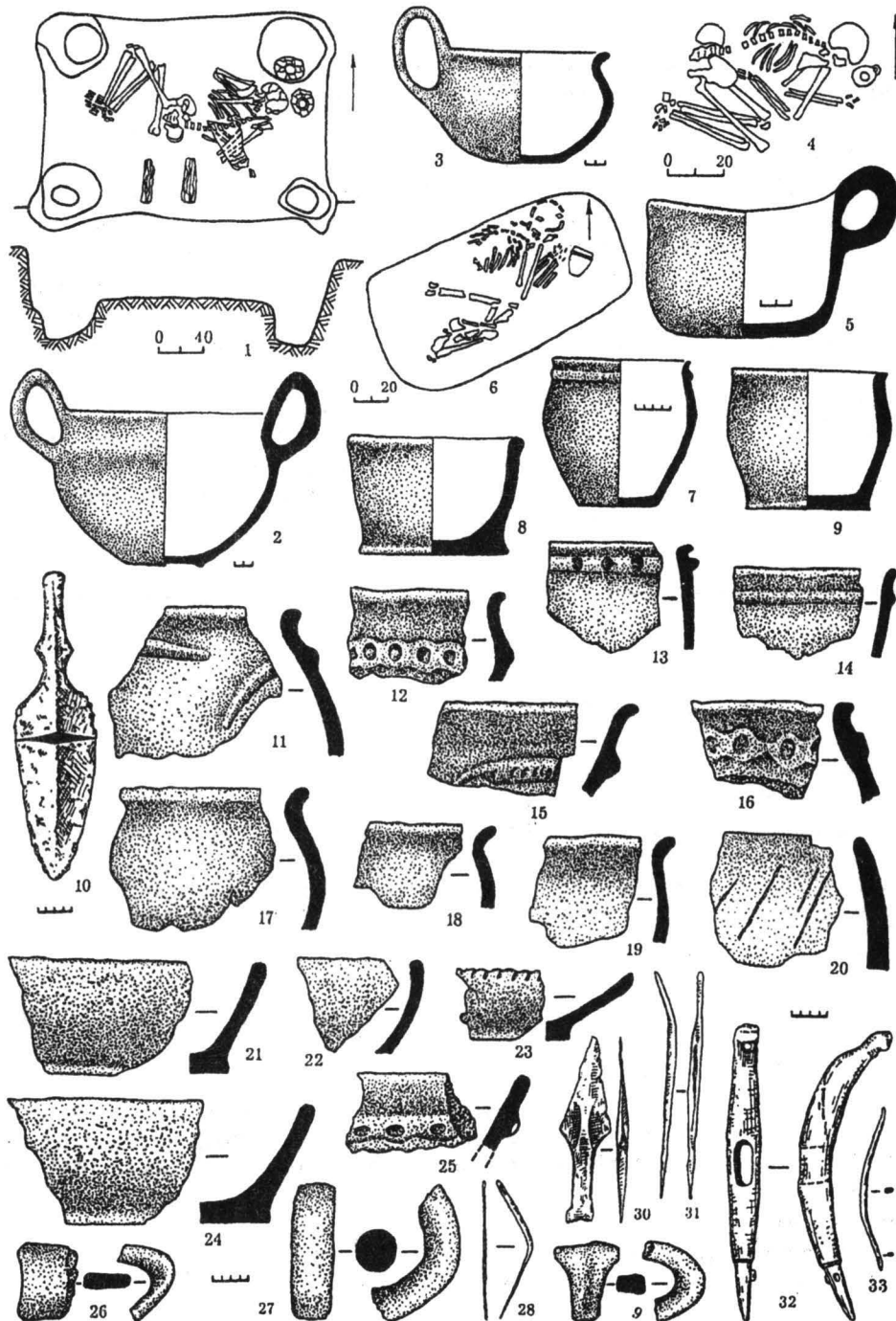

Fig. 6. Cultura Sabatinovka. Cârnațeni 1/3 - 1,2,3; Opaci 7/20 - 4,5; Purcari 2/14 - 6,7; Așezarea Mereni - 8-27, 29; Așezarea Coccoara - 28, 30-33; ceramică - 2,3,5,7-9,11,27,29; bronz - 10,28,30-31; os - 32.

metalurgiei bronzului. Abundența uneltelor de bronz, frecvent utilizat la prelucrarea solului a constituit, probabil, factorul esențial în colonizarea unui teritoriu cuprins între zona pericarpatică la vest, Dunăre la sud și bazinul râului Nipru la est. În epoca bronzului timpuriu și mijlociu nu se poate observa nimic asemănător. În partea de vest, sud și est a acestei zone, separate unul de altul, existau două curenți cultural- genetice diametral opuse⁸⁵. Curentul vestic, reprezentat de suita de culturi de origine carpato-balcanică (Monteoru, Wietenberg, Tei ș.a.), era alimentat permanent de asemenea focare cultural-genetice cum erau pentru epoca bronzului mijlociu civilizațiile creto-miceniene și central-europene. La rândul său, în aceeași perioadă, curentul estic, reprezentat prin culturile de origine nomadă (seminomadă) - cultura "mnogovalikovaia" și Srubnaia - a fost tangențial dependent de un alt focar culturo-genetic din zona Volga-Ural, reprezentat prin asemenea monumente ca Arkain, Sintașta etc.

După părerea noastră, dispariția civilizației creto-miceniene către sec. XIV î.e.n. a slăbit în mod considerabil curentul vestic și, în consecință, a dus la dispariția culturilor autohtone din zona carpato-danubiană. Contopirea acestor curenți - estic și vestic - a și provocat formarea complexului cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni în care, în mod armonios, s-au îmbinat atât tradițiile vestice cât și cele estice.

Această paradigmă nu exclude aportul culturilor Monteoru, Costișa, "mnogovalikovaia" sau Srubnaia la formarea complexului Noua-Sabatinovka-Coslogeni. Însă originea lui nu poate fi limitată numai la o simplă continuitate (culturo-genetică) a culturilor susmenționate, deoarece, după părerea noastră, formarea acestui complex cultural poate fi explicată numai ca un fenomen sintetic, ale cărui începuturi sunt legate, nemijlocit, de evenimentele și procesele culturo-genetice ce au avut loc încă în epoca bronzului mijlociu în toată zona carpato-danubiană.

NOTE

- 1 E. Sava, *Relații între cultura "mnogovalikovaia" dintre Nistru și Prut și cultura Monteoru*, Thraco-Dacica, XII, 1-2, 1991, p.15.
- 2 *Ibidem*, p.17, fig.1.
- 3 S. Berezanskaia, *Ob odnoi iz grup pameatnikov srednei bronzi na Ukraine*, SA, 4,p.26-41.
- 4 *Ibidem*.
- 5 S. Berezanskaia, *Novâe pameatniki epohi bronzi i rannego jelezного veka v basseine Selma*, KSIIMK, 1957, 67, p.29-35; A. Dobrovolski, *Poselenie bronzovogo veka Babino-III*, KSIA AN USSR, Kiev, 1957,7,p.40-48.
- 6 Latânin, *K voprosam o pameatnikah tak nazâvaemoi kulturi "mnogovalikovo" keramiki*, ASGE, 1965,6,p.53-71.
- 7 S. Berezanskaia, *Ob odnoi iz grup . . .*, p.26-41.
- 8 V. Dergacev, *Pameatniki epohi bronzi*, AEM, Chișinău, 1973,p56- 57; idem, *Moldavia i sosednie teritorii v epohu bronzi*, Chișinău, 1986,p.128-145.
- 9 I Cerneakov, *Plemena Severo-Zapadnogo Pricernomoria v pozdnem brozovom veke*, Avtoreferat diss. kand. ist. nauk, Kiev, 1975; idem, *Severo-Zapadnoe Pricernomorje vo vtoroi polovine II tâseaceletia do n.e.*, Kiev, 1985.
- 10 E. Sava, Thraco-Dacica, XII, 1-2, tabela cronologică.
- 11 Spre exemplu, în R. Moldova cunoaștem doar două așezări care, cu precauție, pot fi identificate cu această cultură, respectiv Delacău și Dănceni.
- 12 Un sistem de analiză mai detaliat a permis să distingem 11 tipuri principale și nu cinci, cf. E. Sava, Thraco-Dacica, XII,1- 2,p.22; idem *Kultura mnogovalikovo keramiki Dnestrovsko- Prutskovo mejdurecia (po materialam pogrebalnogo obreda)*, Kișinev, 1992,p.30-40;100-119, fig.7-8.
- 13 E. Sava, Thraco-Dacica, XII, 1991, 1-2,p.18.
- 14 Uneori groapa funerară este umplută cu pietre.
- 15 E. Sava, Thraco-Dacica, XII, 1991, 1-2, p.23, (fig. 8).
- 16 E. Sava, Thraco-Dacica, XII, 1991, 1-2, p.25.
- 17 *Ibidem*, p.23, fig.6.
- 18 *Ibidem*, p.29-30, fig. 2/6.
- 19 *Ibidem*, p.26, fig.8, 11, tabela cronologică.
- 20 *Ibidem*, p.23, fig. 6.
- 21 Monumentele cunoscute în regiunea Nistrului de tip Vovnighi (vezi Șarafutdinova I., *Stepnoe Podneprovie v epohu pozdnei bronzi*, Kiev, 1982; E. Sava, Thraco-Dacica, 1991, XII,tabela cronologică.

- 22 Kozłowski L., *Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce*, Lwów, 1928; Kostrzewski I., *Groby eneolityczne z skurczonymi Szkieletami w Białym Polcu*. Pr. Arch., Poznań, 1926, 3, z. 1; Bryk I., *Tymczasowe sprawozdanie z badań archeologicznych w Bukownie pow. Tłumacz*, Spaw. PAU, 1932, 5; Sulimski T., *Commentaryo kurkhanova w Komarowie kolo Haliza i kultura Komarowska c Spraw.*, PAU, 1936, 13; Swiecznikow I., *Kultura Komarowska*, AP, XII, z. 1, 1967, s. 30-107; Idem, *Plemena Komarovskoi kulturi*, Starodavne naselenia Prikarpatie i Volin, Kiev, 1974, p. 183-201; Terenokhin A., *Osnovi hronologhii predskifskogo perioda*, SA, 1965, 1, 63-45; Berezanskaia S., *Sredni period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*, Kiev, 1972; Idem, *Komarovskaia kultura*, Arheologia Ukrainoi SSR, Kiev, 1985, p. 428-437; Dergaciov V., *Moldavia i sosednie territorii v epohu bronzii*, Kişinev, 1986, p. 146-151; G. Smirnova, *Stoianka Komarovskoi kulturi u. s. Nezvisko na Dnestre*, ASGE, 1974, 16; M. Florescu, *Problèmes de la civilisation de Costișa à la lumière de sondage de Borleşti*, Dacia, 1970, 14, p. 51-81; A. Florescu, AM, II-III, 1966, p. 193-195.
- 23 V. Răbalova, *Doklady VI Naucnoi konferenții Institutu arheologhii Ukraini*, Kiev, 1953, p. 9-25.
- 24 S. Berezanskaia, *Arheologia Ukrainoi SSR*, vol. I, Kiev, 1985, p. 428-425.
- 25 I. Swiecznikow, *Starodavne naselenie . . .*, p. 182-183.
- 26 M. Florescu, *op. cit.*; S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București, 1978, vol. I, p. 112-115.
- 27 Denumirea provine de la localitatea Komarovo, regiunea Ivano- Frankovsk, unde în anii '30 ai sec. XX a fost cercetat cimitirul tumular.
- 28 T. Passek, *Stoianka Komarovskoi kulturi na srednem Dnestro*, KSIIMK, 1959, 75; V. Dergacev, *Pameatniki epohi bronzii*, AKM, 1973, 3.
- 29 V. Dergacev, E. Sava, *Raskopki Komarovskih poselenii u s. Koteala*, AIM v 1981 godu, Kişinev, 1985, p. 64-82.
- 30 *Ibidem*, p. 68.
- 31 Aducem și pe această cale mulțumiri d-lui V. Marchevici pentru oferta amabilă de a folosi material inedit.
- 32 I. Swiecznikow, *op. cit.*, p. 69.
- 33 G. Smirnova, *Noviye issledovaniia poselenia Magala*, ASGE, Leningrad, 1972, 14, p. 24; Idem, *Magala i nekatorae voprosii hronologhii Pozdnekomarovskoi kulturi v Prikarpatie*, Eneolit i bronzovai vek Ukraini, Kiev, 1976, p. 118.
- 34 I. Dergacev, *Poselenie epohi bronzii u sela Slobodka-Ştreuși DPM*, Kişinev, 1969, p. 120.
- 35 A. Meliukova, *Kulturi predskifskogo perioda v lesostepnoi Moldavii*, MIA SSR, Moskva, 1961, 96, p. 5-34.
- 36 V. Dergacev, *Poselenie epohi bronzii u s. Slobodka-Ştreuși*, DIM, Kişinev, 1969, p. 110-122.
- 37 V. Dergacev, *Materialii raskopok arheologhicekoii ekspedicii na srednem Prute (1975-1976)*, Kişinev, 1982, p. 67-77.
- 38 N. Chetaru, I. Rafalovici, *Dva moghilnika epohi pozdnei bronzii v Moldavii*, DRM, Kişinev, 1969, p. 103-109.
- 39 G. Smirnova, *Moghilnik kulturi Noua u s. Stranăe Bedraji v Moldavii*, IKSIA AN SSS, Moskva, 1987, 112; Idem, *Novii moghilnik kulturi Noua u s. Starăe Bedraji na Prute*, ASGE, Leningrad, 1969, 11, p. 48-71.
- 40 O. Levitskii, E. Sava, *"Nouvelles recherches des établissements de la culture Noua dans la zone comprise entre le Prut et le Nistru"*, Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași, X, 1993, p. 125-155; T. Demcenko, O. Levițki, *Issledovaniia zolnikov kulturi Noua u s. Kobălna*, AIM v 1986 godu, Kişinev, 1992, p. 120-131.
- 41 Este necesar să menționăm că, efectuând săpături în zona intercenușară (Petrușeni, 1991), s-a constatat că materialul arheologic depistat este absolut identic cu materialul din cenușare.
- 42 Important de menționat este faptul că ponderea ceramicii fine ajunge până la 70-80% în complexele funerare ale culturii Noua.
- 43 A. Meliukova, *Kultura predskifskogo . . .*, fig. 7/1-4.
- 44 V. Dergacev, *Pameatniki epohi bronzii . . .*, fig. 17/15; 18/14; 20/1.
- 45 O. Levițki, *Liteinaia forma s poselenia kulturi Noua u s. Cobălna*, Arheologhiceskaia issledovaniia molodăh ucenăh Moldavii, Kişinev, 1990, p. 100-104, fig. 1a-1b.
- 46 V. Dergacev, *Depozitul de bronzuri din satul Dancu, raionul Hâncești (R. Moldova)*, Thraco-Dacica, XII, 1991, 1-2, p. 50, fig. 1/7.
- 47 *Ibidem*
- 48 G. Smirnova, *Novii moghilnik kulturi Noua . . .*, p. 49, fig. 2/4.
- 49 *Ibidem*
- 50 E. Iarovoi, S. Kurceatov, *Otchet o reskopkah Bricenskogo otreada Prutskoi novostroiectinoii ekspedicii*, Arhiva MA IAIV, Chişinău 1987.
- 51 T. Demcenko, *Otchet o reskopkah Edinețkoii novostroiectinoii ekspedicii u s. Buriănești v 1987 godu*, Arhiva MA IAIV, Chişinău, 1987.
- 52 E. Klociko, A. Subbotin, *Otchet o polevâh issledovaniiah Unghenskoii novostroiectinoii ekspedicii u s. Chirileni v 1990 godu*, Arhiva MA IAIV, Chişinău, 1990.
- 53 A. Florescu, AM, II-III, p. 181.
- 54 Din lipsa spațiului tipografic, în articolul de față nu ne propunem să dezvoltăm discuția privind periodizarea culturii Noua, în speranța de a reveni la această problemă într-un studiu separat.

- 55 V. Gorodțov, **Klassifikația pogrebenii Odeskogo kurgana. Otčet istoriceskogo muzeia v Moskve za 1915 god**, M., p.117-142; idem, Trudi XII, XIII Arheologiceskoi Komisii, M., 1905, 1907, t.1.
- 56 O. Krivțova-Grabova, **Stepnoe Povoljje i Severnoe Pricernomorie v epohu pozdnei bronzi**, MIA, 46, 1955.
- 57 A. Dobrovolski, **Perse Sabatinovske poselenie**, AP, 1952, 4, p.78-88.
- 58 D. Teleghin, **Pitanea vidnosnoi hronologhii pamiatok piznoi bronzi Nijnego Podniprovia**, A, 1961, 2, p.3-15.
- 59 A. Terenokhin, **Osnovi predskifskogo perioda**, SA, 1965, 1, p.63-85.
- 60 O. Krivțova-Grakova, **op. cit.**
- 61 D. Telghin, **op. cit.**
- 62 A. Leskov, **Drevnosti Vostocinogo Krâma**, Kiev, 1970, p.7-59; N. Cerednicenko, **Hronologhia Srubnoi kulturi Pricernomoria**, A, 1977, 22, p.3-21.
- 63 N. Pogrebova, **pozdneskifskie gorodișcea na Nijnem Dnepre**, MIA, 1958, 64, p.103-247.
- 64 I. Cerneakov, **Severo-Zapadnoe Pricernomorie vo vtoroi polovine II taseacletia do našei eri**, Kiev, 1985.
- 65 I. Șarafudinova, **Stepnoe Podneprovie v epohu pozdnei bronzi**, Kiev, 1982.
- 66 Aici nu punem în discuție problemele de cultura-geneză, deoarece ele pot constitui, de fapt, un studiu analitic separat.
- 67 V. Dergacev, **Moldavia i sosednie territorii . . .**, p.175-176.
- 68 V. Cavruk, **Novâi pameatnik epohi bronzi v Tentralnoi Moldove**, AIM v 1981 godu, Kișinev, 1985, p.88, fig.3.
- 69 T. Șcerbakova, **Otčet o polevâh issledovaniiah Tomaiskogo Otreada Budjajskoi expediții**, Arhiva MA IAIV, Chișinău, 1983.
- 70 V. Dergacev, Gh. Postică, E. Sava, **Otčet o polevâh issledovaniiah u s.Mereni i Kirka, Anenti Noi**, v 1987 godu, Arhiva MA IAIV, Chișinău, 1987.
- 71 I. Cerneakov, **op. cit.**, p.44, fig.8-9.
- 72 V. Dergacev, **op. cit.**, p.176.
- 73 Aprecierile osteologice în cazul dat au un caracter subiectiv, deoarece nu dispunem de date concrete care să poată reflecta just proporțiile osteologice din toate așezările studiate.
- 74 V. Dergacev, **op. cit.**, p.177, fig.179/13.
- 75 **Ibidem**, fig.51/1,2.
- 76 **Ibidem**, fig.51/3.
- 77 **Ibidem**, fig.51/6.
- 78 V. Dergacev, **op. cit.**, p.180, fig.51.
- 79 **Ibidem**.
- 80 O. Levițki, T. Demcenko, **Otčet o polevâh issledovaniiah Kâušenskoj novostroicinoi arheologiceskoi expediții v 1985 godu**, Arhiva MA, IAIV, Chișinău, 1985. Aducem și pe această cale mulțumiri d-lui O. Levițki și d-nei T. Demcenko pentru oferta amabilă de a folosi materiale inedite.
- 81 N. Șmagli, I. Cerneakov, **Kurgani stepnoi ceasti mejdurecia Dunala i Dnestra (1964-1965)**, MASP, 1970, Odesa, I, p.55, fig.42.
- 82 V. Bocikariov, A. Leskov, **O hronologiceskom s otnoșenii pameatnikov epohi pozdnei bronzi Severnogo Pricernomoria i Podonia, Povoljjiem i Severnâm Kavkazom**, Drevnâe kulturi Povoljje i Priuralia, Kuibâșev, 1978, v.211, p.23-26.
- 83 E. Sava, **Thraco-Dacica**, XII, 1991, p.33-34.
- 84 E. Sava, **Contribution au probleme de la genése d'ensemble des cultures Noua, Sabatinovka et Coslogeni**, Symposia Thracologica nr.9, București, 1992, p.107-109.
- 85 Ipoteza aceasta a fost formulată încă de A. Florescu, însă după părerea noastră curentul vestic nu poate fi considerat în dependența directă de așa-numitele monumente Hügellgräber din Europa Centrală, iar cel estic identificat numai cu cultura Srubnaia.

MIDDLE AND LATE BRONZE (17TH-12TH CENTURIES BC)

SUMMAR

Four archeologic cultures represent the Middle and Late Bronze Age in the Prut-Nistru territory: "Mnogo-valjkovaja", Komarova, Noua and Sabatinovka.

The "Mnogoaljkovaja" culture covers a vast territory between the Prut River to the south-west and the Volga to the south-east. Also, it includes two environmental areas: steppe, and partially wooded steppe. The Prut-Nistru

area represents a western periphery of that culture. "Mnogovajkovaja" finds were first studied in Ukraine. The earliest ones were pieces of an original pottery, ornamented with successive belts. That pottery was interpreted in various ways. For instance, it was viewed as a local Pit-Grave variant, or as cultural-chronologically undifferentiated from Srubnaja. It was only after systematic study (done by A. Dobrovolsky and S. Berezenskaja in Ukraine, and by V. Dergacov in Moldova) that the finds under discussions came to be viewed as representing a group of its own. Chronologically and spatially, "Mnogovaljkovaja" occurred between Pit-Grave and Srubnaja. For the study of "Mnogovaljkovaja" there are only a few settlements at hand, located mainly in the eastern part of the area. There also are multiple funeral complexes (over 400) in the Prut-Nistru area. Secondary tumular graves are predominant (95%). Pits are usually oval-shaped, with flat bottoms, or with steps and recesses. Inhumations in wooden containers (boxes, trough-loke coffins etc.) and in stone cists are few. The position of the dead is usually half-contracted and north-east oriented. Funeral inventory consists of pottery or pottery fragments, lorn or bone bucklets, Borodino-type stone axes, archaic disk-shaped cheek-pieces, Borodino-type stone maces. Bronze objects are rare, to be found only in the eastern part of the area. The following bronze hoards belong to "Mnogovaljkovaja": Borodino, Kolontajevo, Rybakovka, Skakum. Most peculiar are bitronconic pots, with many belts in relief, combined with geometric patterns in relief or incised. There are manifest connection between "Mnogovaljkovaja" and the early Monteoru culture (IC3-LA), as manifest in buckles, cheek-pieces, pots, and certain bronze objects (e.g. the Chindești dagger) found in the Monteoru area. The absolute chronology of "Mnogovaljkovaja" has been established as the 17th-15th centuries B.C.

The earliest elements of the Komarovo culture were found as early as the 19th century in Ukraine. In Moldova they came to be discovered only during the 50's of this century, and they were investigated during the 80's. Only 8 settlements and 5 funeral tumuli have been found in northern Moldova. The pottery of the studied settlements (Coteala - "La Hârtop" and "La Grădină") is specific to the final stage of Komarovo. The dominant type is a tulip-like pot. The ornaments consist of geometric patterns, including horizontal lines, angular shapes, incised triangles combined with in-relief belts, and orifices around the brim. Other objects worth mentioning are: the so-called "Krummesser", valves for bronze-casting, spindle-whorls. The typical Komarovo funeral rite in Moldova was inhumation in a contracted position, in burial mounds (tumuli). Since, from a stratigraphic point of view, there is coincidence between Komarovo and Noua pottery, the conclusion may be drawn that the Komarovo culture of Moldova represents a final stage, of the 16th-14th centuries B.C.

Noua elements were first discovered in the Prut-Nistru area by V. Marchevisci, and later studied by V. Dergacov, G. Smirnova, O. Levițki, and others. Over 200 settlements are known today, and they are concentrated in the wooded-steppe area. Noua burial grounds so far studied are: Bădragii Vechi, Șeptebani, Chirileni, Burlănești. As in other regions, Noua is characterized here by the so-called "ash-pans" zolniki containing numerous bone and stone objects, pottery fragments, traces of dwellings, pits, hearts, animal bones. The most frequent types of Noua pottery are: sack-like jars with a belt under the brim, and cups with one or two handles raised above the brim. Technologically and morphologically Noua pottery can be classified into two categories: rude and fine. Other kinds of objects include: spindle-whorls, loom-weights, bone disks, needles and awls, notched shoulder blades, cheek-pieces of Boriaș type, bronze-casting valves (Grinăuți, Șipca, Horodiște). A unique valve, resembling the one used for casting Krasnyj Majak daggers, was discovered in the ash-pan of Cobâlnea. The funeral rite was inhumation in a contracted position, generally oriented south-east and north-west. It is worth mentioning that Noua mound burials have also been found in the Prut-Nistru area (Pererâta, Burlănești, Chirileni). Specific to that area is the absence of finds belonging to the Noua I horizon (proto-Noua).

The area of the Sabatinovka culture is difficult to establish at present. But, taking into account a Sabatinovka concentration in eastern Ukraine (between the rivers Dnepr and Iryoul), we may regard that region as an epicenter. The northern border is the wooded-steppe of the Noua, Belogradovka, and Trziniac cultures), and to the south the culture under discussion covers the north of Crimea. To the last, Sabatinovka crosses the Dnepr, with rare exceptions. As regards the Prut-Nistru territory, the latter stands for a western peripheral area. To the north, the border in the wooded-steppe (approximately the Nisporeni-Tighina horizontal line), and the southern border is along the lower courses of Danube and the Prut. In that area, over 100 Sabatinovka settlements have been found, and partially studied. The ash-pans are specific to most of those Sabatinovka dwellings have been found both within and without ash-pans. They can be classified into three main types: underground ("bordei"), half-underground, and surface dwellings (on unburnt or burnt clay platforms, sometimes with elements of stone foundations).

Sabatinovka inventories include pottery and very few tools (much fewer than the ones of Noua). Animal bones are present in large quantities, dominant being those of bovines (60-70%), horses (20- 25%) and sheep (5-10%). There are very few bones of wild animals (stag, wolf, wild swine, etc). According to technologic and morphologic principles, the Sabatinovka pottery may be divided into two categories: rude and fine. Other specific objects are notched shoulder blades and bone awls. Spindle whorls of clay and stone have also been found in some ash-pans (Samurza, Zarečnoe II). At Cucoara a cheek-piece of bone was found, as well as some bronze objects. Bronze is quite rare, usually in fragments. A ring-headed needle was found in the settlement of Gura Galbenă, and a fragmentary valve at Ciobanovka.

The Sabatinovka funeral rite in the Prut-Nistru area was inhumation in mounds. Most burials are secondary, and there are very few graves on which new mounds were raised (Cărnățeni). Burials are generally individual. As a rule, the dead were placed in a contracted position, more rarely half-contracted. The predominant orientation was eastern.

The Sabatinovka finds over the western part of the area belong to the stages known as early Sabatinovka, Sabatinovka, and late Sabatinovka (after A. Leskov, V. Bočkarjov). Within the Prut- Nistru limits no finds have been identified as belonging to the stage of pre-Sabatinovka, which spread over the Dnepr area.

The absolute chronology of the Sabatinovka culture in the Prut- Nistru area generally covers the 14th-12th centuries B.C.

List of illustrations

Fig.1. The map indicating the spreading of the "Mnogovaljkovaja" and Komarovo cultures: A - "Mnogovaljkovaja" burials: 1 - Bălăbani; 2 - Bălăbănești; 3 - Bâcioc; 4 - Dănceni; 5 - Frecăței; 6 - Cotiujeni; 7 - Dzinelor; 8 - Cazaclia; 9 - Nicolaeuca; 10 - Speia; 11 - Taraclia; 12 - Nicolscoe; 13 - Tochile-Răducani; 14 - Valea Lupului; 15 - Stoicani; 16 - Baldovinești. B - "Mnogovaljkovaja" settlements: 17 - Dănceni; 18 - Delacău; C - Komarovo settlements: 19 - Coteala ("La Grădină", "La Hârtop"); 20 - Caracușeni; 21 - Tabani; 22 - Hodorăuți; 23 - Bârnovo; 24 - Grinăuți; 25 - Tătărauca Veche; D - Komarovo burials: 26 - Medveja; 27 - Corpaci; 28 - Dumeni; 29 - Gura Bâcului; 30 - Purcari.

Fig.2. Main types of "Mnogovaljkovaja" pottery: 1 - Bâcioc 1/1; 2 - Frecăței 4/28; 3 - Cotiujeni 3/1; 4 - Dzinelor 3/8; 5 - Cazaclia 17/13; 6 - Nicolaeuca 2/1; 7 - Speia 6/4; 8 - Taraclia 16/1; Funeral complexes: 9, 10 - Bălăbani 6/1; 11, 12 - Dănceni; morm. nr.47; 13-14 - Nicolscoe 7/35; 15 - Tochile-Răducani 1/27; 16, 17 - Nicolscoe 8/9; 18 - Tochile-Răducani 1/3.

Fig.3. The Komarovo culture: 1-16, 19-25, 30-35 - Coteala; 17-18 - Dumeni 1/1; 26, 27 - Medveja 1/3; 28-29 Corpaci 2/5; 1-16, 18, 22, 24, 15, 17, 19 - pottery; 19-21, 23 - schist; 30-35 - flint.

Fig.4. Main finds of the Noua and Sabatinovka cultures: A - Noua settlements; B - Noua burial grounds; C - Sabatinovka settlements; D - Sabatinovka mound burials. 1 - Bulboaca; 2 - Slobodca-Șireuți; 3 - Pererâta; 4 - Fetești; 5 - Burlănești; 6 - Bădragii Vechi; 7 - Șeptebani; 8 - Costești; 9 - Petrușeni; 10 - Ghindești; 11 - Rogieticii Vechi; 12 - Cobălnea; 13 - Chirileni; 14 - Petruha; 15 - Cimișeni; 16 - Hansca; 17 - Nisporeni; 18 - Ulmu III; 19 - Dancu; 20 - Cimișeni; 21 - Bălăbănești; 22 - Mereni; 23 - Calfa; 24 - Căușeni; 25 - Gura Galbenă; 26 - Tomai; 27 - Cialăc; 28 - Samurza; 29 - Căcoara; 30 - Tabachi; 31 - Bolgrad; 32 - Novoselnița; 33 - Zarecinoc; 34 - Trihațki; 35 - Cărnățeni; 36 - Purcari; 37 - Ecaterinovca; 38 - Tomai; 39 - Etulia; 40 - Borisovka; 41 - Nerușai.

Fig.5. The Noua culture: Cobălnea (1-2, 4-5, 7, 8, 10-14, 16, 17, 20, 22, 23). Rude pottery: 1-2, 4-5, 7, 8, 11, 14; fine pottery: 10, 12, 13, 16; cheek pieces: 17, 22; casting valves - 20; arrow-head - 23. The settlement of Petrușeni (3, 6, 9, 18, 21, 24, 31) Rude pottery: 3, 6, 9; hammer-axe - 18; pendant plate (?) - 21; arrow-heads: 24, 26; awls: 25, 27; bronze objects: 28-31; The Chiperceni sceptre - 19; the Basarabeasca mortar - 15; bone: 17, 21-22, 24-27; stone: 15, 18, 19, 20; flint - 23; bronze: 28-31; pottery: 1-14, 16.

Fig.6. The Sabatinovka culture. Cărnățeni 1/3 - 1, 2, 3; Opaci 7/20 - 4, 5; Purcari 2/14 - 6, 7; Mereni - 8-27, 29; Căcoara - 28, 30-33; pottery - 2, 3, 5, 7-9, 11, 27, 29; bronze: 10, 28, 30-31; bone - 32.